

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (๑)

**คณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย
ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย^{*1,*2}**

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย ๑,๐๐๐ คำ เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทย. บทความนี้จึงนำศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะกรรมการทั้ง ๒ คณะมาทยอยลงพิมพ์ในวารสารการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย ซึ่งหากมีข้อคิดเห็นที่แตกต่าง จะได้นำเสนอต่อคณะกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงแก้ไขต่อไป.

ศัพท์แพทย์แผนไทยเรียงตามลำดับอักษร

- กริสัง** [กะรีสัง] น. อาหารเก่า, คูถ, อุจจาระ, ชี, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, อยู่ใน ธาตุดิน.
- กอง** สมุหนามและลักษณะนามที่ใช้กับธาตุ สมุฐาน หรือโรค เช่น กองปถวีธาตุ, กองหทัย, กองปิตตะ, กองโรค, กองไข้, ไฟ ๔ กอง, ลม ๖ กอง.
- กาล** [กาน, กาละ-] น. เวลา, คราว, ครั้ง, หน. ในทางการแพทย์แผนไทย เวลาเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดอย่างหนึ่งของโรค เช่น ในคัมภีร์สมุฐานวินิจฉัยตอนหนึ่งว่า “อันว่าเสมหะ

- กำเรปนั้น ในกาลเมื่อเข้าก็ดี เมื่อบริโภคอาหารแล้วก็ดี ในเมื่อพลบค่ำก็ดี เป็นกระทรวงกาลสมุฐานเสมหะกระทำ”.
- กาล ๓** น. การกำหนดเวลาในรอบ ๑ วัน เป็นเวลากลางวัน ๓ ช่วง และเวลากลางคืน ๓ ช่วง ช่วงละ ๔ ชั่วโมง โดยเวลากลางวันแบ่งเป็นช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลา ๐๖.๐๐ น.) ถึง ๔ โมงเช้า (๑๐.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐.๐๐ น.) ถึงบ่าย ๒ โมง (๑๔.๐๐ น.) และช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลาบ่าย ๒ โมง (๑๔.๐๐ น.) ถึงย่ำค่ำ

^{*1} คณะกรรมการที่ปรึกษา : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.กำจร มนูญปีจ, ศ.ดร.กาญจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา ซุติมา, ศ.(พิเศษ) ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิคะเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรกิตติ, พญ.สมบูรณ์ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราอัครปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่มเร็ว, นายปวิต วงศ์วีระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมี ทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุฑฒ ผุดผาด, นายยงยุทธ ตริณุชกร, นางเย็นจิตร เศษะดำรงสิน, เลขานุการ ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ, ผู้ช่วยเลขานุการ นางสาวสมทรง ศกุนตนา, นางกัณฑิมา สิทธิธัญกิจ.

^{*2} คณะกรรมการจัดทำ : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.พเยาว์ เหมือนวงษ์ญาติ, พญ. สมบูรณ์ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราอัครปติ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ต.หญิงศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หนีล๊ะเมียร, พ.ท. อัม แสงปัญหา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตั้งจิตเจริญ, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนประยุกต์หรือผู้แทน, นางกัญญา ตวีเศษ, นางพรทิพย์ เดิมวิเศษ, เลขานุการ ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ, ผู้ช่วยเลขานุการ นางสาวสมทรง ศกุนตนา, นางกัณฑิมา สิทธิธัญกิจ, นางมาลา สร้อยสำโรง, นางสาวจิรัชยา แก้วสนธยา, นางสาวธนาธิป ฉิมแพ.

(๑๘.๐๐ น.) ส่วนเวลากลางคืนแบ่งเป็นช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลาห้าค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ถึง ๔ ทุ่ม (๒๒.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่เวลา ๔ ทุ่ม (๒๒.๐๐ น.) ถึงตี ๒ (๐๒.๐๐ น.) และช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลาตี ๒ (๐๒.๐๐ น.) ถึงย่ำรุ่ง (๐๖.๐๐ น.) แต่แต่ละช่วงเวลาเป็นที่ตั้งแห่งโรคอันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ เช่น เวลากลางวันช่วงที่ ๑ มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานเสมหะ.

กาล ๔ น. การกำหนดเวลาในรอบ ๑ วัน เป็นเวลากลางวัน ๔ ช่วง และเวลากลางคืน ๔ ช่วง ช่วงละ ๓ ชั่วโมง โดยเวลากลางวันแบ่งเป็นช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลาห้ารุ่ง (๐๖.๐๐ น.) ถึง ๓ โมงเช้า (๐๙.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่เวลา ๓ โมงเช้า (๐๙.๐๐ น.) ถึงเที่ยงวัน (๑๒.๐๐ น.) ช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลาเที่ยงวัน (๑๒.๐๐ น.) ถึงบ่าย ๓ โมง (๑๕.๐๐ น.) และช่วงที่ ๔ นับตั้งแต่เวลาบ่าย ๓ โมง (๑๕.๐๐ น.) ถึงห้าค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ส่วนเวลากลางคืนแบ่งเป็นช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลาห้าค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ถึงยาม ๑ (๒๑.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่ยาม ๑ (๒๑.๐๐ น.) ถึงยาม ๒ (๒๔.๐๐ น.) ช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลายาม ๒ (๒๔.๐๐ น.) ถึงยาม ๓ (๐๓.๐๐ น.) และช่วงที่ ๔ นับตั้งแต่ยาม ๓ (๐๓.๐๐ น.) ถึงย่ำรุ่ง (๐๖.๐๐ น.) แต่แต่ละช่วงเวลาเป็นที่ตั้งแห่งโรคอันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ เช่น เวลากลางวันช่วงที่ ๑ มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานอาโปพิภค เสมหะ.

กาลสมุฏฐาน [กานสะหมุดถาน, กาลสะหมุดถาน] น. เวลาเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราแพทย์แผนไทยแบ่งเวลาในรอบ ๑ วันเป็นกาลกลางวันและกาลกลางคืน ทั้งกาลกลางวันและกาลกลางคืนยังอาจแบ่งย่อยออกเป็น ๓ ช่วง เรียก กาล ๓ หรือ ๔ ช่วง เรียก กาล ๔. *ดูใน กาล ๓, กาล ๔.*

กัณฑ์ประเทศ น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นน้ำจืด น้ำเค็ม และเปือกตม ตำราแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากเสมหะและลม, *ดูใน ประเทศสมุฏฐาน.*

กำเดา *ดูใน สมุฏฐานปิตตะ.*

กิโถมัก [กิโถมะกั] น. พังผืด เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน.*

กุจฉิสยวาตา [กุจฉิสยวาตา] น. ลมพัดในท้อง แต่พัดนอกลำไส้ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม, *ดูใน*

ธาตุลม.

เกศา น. ผม เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน.*

โกฏฐาสยวาตา [โกตถาสยวาตา] น. ลมพัดในลำไส้และกระเพาะอาหาร เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม, *ดูใน ธาตุลม.*

เขฬะ *ดู เขฬะไฟ.*

เขฬะไฟ น. น้ำลาย เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, เขฬะ ก็เรียก, *ดูใน ธาตุน้ำ.*

คิมหันตฤดู [คิมหันตฤดี] *ดูใน ฤดู ๓, ฤดู ๔ และ ฤดู ๖.*

คุดเสมหะ [คุดเสมหะ, คุดถะเสมหะ] *ดูใน สมุฏฐานเสมหะ.*

งูปุติมุข น. ชื่อเรียกงูกลุ่มหนึ่งเมื่อกัดแล้วทำให้เนื้อเน่าเปื่อย เช่น งูกะปะ งูเขียวหางไหม้. มาจากคำ ปูติ แปลว่า บุตเน่า, มุข แปลว่า ปาก.

ชีรณคคี [ชีรณคคี] น. ไฟเผาร่างกายให้แก่คร่ำครว ทำให้ร่างกายเหี่ยวแห้งทรุดโทรมชราภาพ ทุพพลภาพไป เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ, *ดูใน ธาตุไฟ.*

ตโจ น. หนัง เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, เขียนว่า ตะโจ ก็มี, *ดูใน ธาตุดิน.*

ตะโจ *ดู ตโจ.*

เตโชธาตุ *ดู ธาตุไฟ.*

เตโชธาตุสมุฏฐาน *ดูใน ธาตุสมุฏฐาน.*

ทันตา น. ฟัน เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน.*

ทุ่ม น. วิธีนับเวลาตามประเพณีสำหรับ ๖ ชั่วโมงแรกของกลางคืน ตั้งแต่ ๑๙ นาฬิกา ถึง ๒๔ นาฬิกา เรียกว่า ๑ ทุ่ม ถึง ๖ ทุ่ม, แต่ ๖ ทุ่ม นิยมเรียกว่า สองยาม.

ธาตุ [หัต] น. สิ่งที่ดีถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่ประกอบกันเป็นร่างของสิ่งทั้งหลาย ทฤษฎีการแพทย์แผนไทยโดยทั่วไปว่ามี ๔ ธาตุ เรียก ธาตุ ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ แต่อาจมีธาตุที่ ๕ คือ อากาศธาตุ, ส่วนการแพทย์พื้นบ้านล้านนามี ๕ ธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และอากาศธาตุ, ทฤษฎีการแพทย์แผนจีนว่ามี ๕ ธาตุ ได้แก่ ธาตุไม้ ธาตุไฟ ธาตุทอง และธาตุน้ำ, ทฤษฎีดั้งเดิมของพราหมณ์ว่ามี ๓ ธาตุ คือ ธาตุลม ธาตุไฟ และธาตุดินหรือธาตุน้ำ, ทฤษฎีการแพทย์อายุรเวทว่ามี ๕ ธาตุ เรียก ปัญจมหาภูต ได้แก่

ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และอากาศธาตุ, ทฤษฎีการแพทย์ยูนาไนว่ามี ๔ ธาตุ ได้แก่ ธาตุไฟ ธาตุน้ำ ธาตุดิน และอากาศธาตุ เหล่านี้เป็นต้น.

ธาตุ ๔ คูใน ธาตุ.

ธาตุกำเนิด น. ธาตุที่มีมาพร้อมกับกำเนิดของแต่ละคน แบ่งตามเดือนทางจันทรคติที่เริ่มปฏิสนธิ ในท้องแม่ได้เป็น ๔ ประเภท คือ ผู้ที่ปฏิสนธิในเดือน ๕, ๖ และ ๗ จะมีธาตุกำเนิดเป็นธาตุไฟ ผู้ที่ปฏิสนธิในเดือน ๘, ๙ และ ๑๐ จะมีธาตุกำเนิดเป็นธาตุลม ผู้ที่ปฏิสนธิในเดือน ๑๑, ๑๒ และ ๑ จะมีธาตุกำเนิดเป็นธาตุน้ำ และผู้ที่ปฏิสนธิในเดือน ๒, ๓ และ ๔ จะมีธาตุกำเนิดเป็นธาตุดิน, ธาตุเจ้าเรือน ก็เรียก.

ธาตุกำเริบ น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งทำหน้าที่มากผิดปกติจนทำให้เกิดโทษขึ้น เช่น ธาตุไฟกำเริบ (สันตปัคคีกำเริบ) จะทำให้เกิดอาการตัวร้อน มีไข้.

ธาตุเจ้าเรือน น. ธาตุกำเนิด; ธาตุอันเป็นพื้นฐานแห่งการเกิดโรค.

ธาตุดิน น. สิ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายส่วนที่เป็นของแข็งหรือทรงรูปได้ ได้แก่ อวัยวะและพังผืดซึ่งเกี่ยวพันให้อวัยวะต่าง ๆ อยู่รวมกัน รวมทั้งอาหารใหม่ อาหารเก่า ประกอบด้วย ๒๐ สิ่ง ได้แก่ ผม (เกศา) ขน (โลมา) เล็บ (นขา) ฟัน (ทันตา) หนัง (ตโจ) เนื้อ (มังสัง) เอ็น (นหารู) กระดูก (อัฐิ) เยื่อในกระดูก (อัฐิมิถุขัง) ไขหรือฟอง (ปิหัง) หัวใจ (ทหยัง) ตับ (ยกนัง) พังผืด (กิโลมกัง) ม้าม (วกกัง) ปอด (บับผาสัง) ไขใหญ่ (อันตัง) ไขน้อย (อันตคูนัง) อาหารใหม่ (อุทริยง) อาหารเก่า (กรีสัง) และสมองศีรษะ (มัตถกัมตถลุงคัง), ปฐวีธาตุ ปถวีธาตุ หรือ ปถวีธาตุ ก็เรียก. *ดูใน ธาตุ.*

ธาตุแตก น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งหรือหลายธาตุในร่างกายสูญเสียหน้าที่ไป เช่น คัมภีร์โรคนิทานตอนหนึ่งว่า "...อันว่าลักษณะเตโชธาตุแตกนั้น มีอาการชัดในอกในใจ บวมมือบวมเท้า ใบบวมองคร้อ ลักษณะ ๔ ประการนี้ เป็นลักษณะของเตโชธาตุอันชื่อว่า ปรินามัคคีแตก...", หรือ คัมภีร์ธาตุวิภังค์ตอนหนึ่งว่า "...ลมชื่อว่า 'อัสสาสปัสสาสวาตา' นั้นจะได้แตกหามีได้ ลมอันนี้คือลมธาตุอันพัดให้หายใจเข้าแลออก ถ้าสิ้นลมหายใจเข้าแลออก หรือลมหายใจเข้าแลออกขาดแล้วเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น...", ตำราแพทย์แผนไทยบางเล่มว่า ธาตุแตกมีความหมายเดียวกับ

กับธาตุพิการ.

ธาตุทอง น. องค์ประกอบ ๑ ใน ๕ อย่างของธรรมชาติตามหลักคติความเชื่อแบบจีน ได้แก่ ธาตุไม้ ธาตุไฟ ธาตุดิน ธาตุทอง และธาตุน้ำ ทฤษฎีการแพทย์แผนจีนว่าธาตุทั้งห้าที่ประกอบกันขึ้นเป็นกายและจิตของมนุษย์จะต้องมีปฏิสัมพันธ์กันอย่างสมดุล ตัวอย่างเช่น แพทย์จีนจัดให้ปอดและลำไส้ใหญ่เป็นธาตุทอง, ตำราภาษาอังกฤษมักแปลธาตุทองเป็นโลหะ (metal). *ดูใน ธาตุ.*

ธาตุน้ำ น. สิ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายส่วนที่เป็นของเหลว ๑๒ สิ่ง ได้แก่ น้ำดี (ปิตตัง) เสมหะหรือเสม็ด (เสมหัง) หนอง (บุพโพ) เลือด (โลหิตัง, โลหิต) เหงื่อ (เสโท) มันทันหรือไขมัน (เมโท) น้ำตา (อัสสุ) มันทลวหรือน้ำเหลือง (วสา) น้ำลาย (เชพะ, เชโพ) น้ำมูก (สิงฆานิกา) ไขข้อ (ลลิกา) และปัสสาวะ (มุตตัง, มุตร), อาโปธาตุ ก็เรียก. *ดูใน ธาตุ.*

ธาตุเบา ว. ที่ถ่ายอุจจาระง่ายโดยปรกติวิสัย กินยาระบายอ่อน ๆ ก็ถ่าย; น. ภาวะถ่ายอุจจาระง่ายโดยปรกติวิสัย กินยาระบายอ่อน ๆ ก็ถ่าย.

ธาตุพิการ น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งสูญเสียหน้าที่การทำงานไปมากจนเกิดความผิดปกติอย่างรุนแรง เช่น ในคัมภีร์โรคนิทานตอนหนึ่งว่า "...เดือน ๑๑, ๑๒, ๑, ทั้ง ๓ เดือนนี้ กินผักและอาหารทั้งปวงผิดสำแดง อาโปธาตุ (คือดีพิการ) มักซึ่งโกรธมากที่สุดใจ (เสมหะพิการ) กินอาหารไม่รู้จักรส (หนองพิการ) มักให้เปนนืดไอ (โลหิตพิการ) มักให้คั่งลั่งเพื่อพกรักร้อน (เหงื่อพิการ) มักให้เชื่อมซึม (มันทันพิการ) มักให้ตัวชากไป (น้ำตาพิการ) มักให้ปวดสึสะเจ็บตา (มันทลวพิการ) มักให้บวมมือบวมเท้าเปนน้ำเหลืองตก มักให้ผอมแห้งไป (น้ำลายพิการ) มักให้เปนนไข้มักให้คอแห้งพันแห้ง (น้ำมูกพิการ) มักให้ปวดสึสะ (ไขข้อพิการ) มักให้เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก (มุตรพิการ) ให้ปัสสาวะแดงขัดปัสสาวะๆ เปนโลหิตปวดเจ็บเนื่องๆ แลธาตุน้ำทั้งนี้ ประมวลเข้าด้วยกันทั้ง ๑๒ จำพวกนั้น จึงเรียกว่าธาตุพิการ แพทย์พึงรู้เถิด...", ตำราแพทย์แผนไทยบางเล่มว่า ธาตุพิการมีความหมายเดียวกับธาตุแตก.

ธาตุเพลิง *ดู* ธาตุไฟ.

ธาตุไฟ น. สิ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายส่วนที่ทำให้ธาตุดิน ธาตุน้ำ และธาตุลมเปลี่ยนแปลงได้ เป็นพลังงานความร้อน

หรือพลังงานที่ทำให้เกิดการย่อยสลาย มี ๔ ชนิด ได้แก่ ไฟย่อยอาหาร (ปริณามัคคี) ไฟที่ทำให้ร้อนภายใน (ปรัหัยหัคคี) ไฟที่เผาร่างกายให้แก่คร่ำคร่า (ชิรณัคคี) และไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น (สันตปป์คคี), ธาตุเพลิง หรือ เตโชธาตุ ก็เรียก. ดูใน ธาตุ.

ธาตุไม้ น. องค์ประกอบ ๑ ใน ๕ อย่างของธรรมชาติตามหลัก คติความเชื่อแบบจีน ได้แก่ ธาตุไม้ ธาตุไฟ ธาตุดิน ธาตุทอง และธาตุน้ำ ทฤษฎีการแพทย์แผนจีนว่าธาตุทั้งห้าที่ประกอบกันขึ้นเป็นกายและจิตของมนุษย์จะต้องมี ปฏิสัมพันธ์กันอย่างสมดุล ตัวอย่างเช่น แพทย์จีนจัดให้ ตับและถุงน้ำดีเป็นธาตุไม้. ดูใน ธาตุ.

ธาตุลม น. สิ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายส่วนที่ทำให้เกิดการ เคลื่อนไหวของธาตุทั้ง ๔ ตามอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย มี ๖ ชนิด ได้แก่ ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าถึงศีรษะ (อุทฺธังคมาวาตา) ลมพัดตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า (อโรคมาวาตา) ลมพัดในท้อง แต่พัดนอกลำไส้ (กุจฉิ สยาวาตา) ลมพัดในลำไส้และกระเพาะอาหาร (โกฏฐาส ยาวาตา) ลมพัดทั่วสรีระกาย (อังคัมมังคานุสาร์วิวาตา) และลมหายใจเข้าออก (อัสนาสะปัสสาสะวาตา), วาโย ธาตุก็เรียก. ดูใน ธาตุ.

ธาตุวิปลาต น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งมีการทำงานคลาดเคลื่อน ไปจากธรรมดาสามัญ เช่น ในพระคัมภีร์ชาตวิวรรณ์ตอน หนึ่งว่า "...หนึ่งเล่าอาไปธาตุ วิปลาตอันธการ ยังชนผู้โรคา ย่อมพรุณเปื่อยเปเนนหิดผี บางทีเปเนนเม็ดคัน ทั่วกายนั้นก็ ย่อมมี น้ำเหลืองย่อมไหลปรี่กอบด้วยกลิ่นเหม็นหน้าร้าย ดั่งงูบูติมุข อันชบตอดคนทั้งหลาย พิษชานทั่วทั้งกาย ย่อมพรุณเปื่อยหน้าเปเนนหนอง น้ำเหลืองไหลซึมทราบ โทษอาไปให้หม่นหมอง ปวงแพทย์พึงตรึกตรอง เห็น แหม่นแล้วจึงวางยา...".

ธาตุสมุฏฐาน [ทาดสะหมุดถาน] น. ธาตุทั้ง ๔ เป็นที่ตั้งหรือที่ แรกเกิดของโรค ได้แก่ **ปถวีธาตุสมุฏฐาน** ธาตุดินเป็นที่ ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค **อาโปธาตุสมุฏฐาน** ธาตุน้ำ เป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค **วาโยธาตุสมุฏฐาน** ธาตุ ลมเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค และ **เตโชธาตุสมุฏฐาน** ธาตุไฟเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค. ธาตุทั้ง ๔ ซึ่ง จำแนกได้เป็น ๔๒ ประการนั้น (ดิน ๒๐, น้ำ ๑๒, ลม ๖, ไฟ ๔) แพทย์แผนไทยพิจารณาขอลงเหลือเพียง ๓ กอง

สมุฏฐาน เรียกว่า สมุฏฐานปิตตะ สมุฏฐานวาตะ และ สมุฏฐานเสมหะ. พัดทั่วสรีระกาย (อังคัมมังคานุสาร์วิวาตา) และลมหายใจเข้าออก (อัสนาสะปัสสาสะวาตา), วาโยธาตุ ก็เรียก. ดูใน ธาตุ.

ธาตุหนัก ว. ที่ถ่ายอุจจาระยากโดยปรกติวิสัย ต้องกินยาถ่าย มาก จึงจะถ่าย; น. ภาวะถ่ายอุจจาระยากโดยปรกติวิสัย ต้องกินยาถ่ายมากจึงจะถ่าย.

ธาตุหย่อน น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งทำหน้าที่น้อยผิดปรกติจน ทำให้เกิดโทษขึ้น เช่น ธาตุไฟหย่อน (ปริณามัคคีหย่อน) จะทำให้อาหารไม่ย่อย เกิดอาการท้องอืดเฟ้อ.

นขา น. เล็บ, เล็บมือ, เล็บเท้า, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, ดูใน ธาตุดิน.

นหารู น. เส้นเอ็น, เอ็น, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของ ธาตุดิน, ดูใน ธาตุดิน.

น้ำดีดำ น. ของเหลวหนึ่งในสี่ประเภทที่หล่อเลี้ยงร่างกายตาม ความเชื่อของศาสตร์การแพทย์ยูนาไน ได้แก่ เลือด เสมหะ น้ำดีเหลือง และ น้ำดีดำ น้ำดีดำมีคุณสมบัติเย็นและแห้ง บุคคลที่มีน้ำดีดำมากกว่าของเหลวอื่นมักมีจิตใจหดหู่ ซึมเศร้า.

น้ำดีเหลือง น. ของเหลวหนึ่งในสี่ประเภทที่หล่อเลี้ยงร่างกายตาม ความเชื่อของศาสตร์การแพทย์ยูนาไน ได้แก่ เลือด เสมหะ น้ำดีเหลือง และ น้ำดีดำ น้ำดีเหลืองมีคุณสมบัติร้อน และแห้ง บุคคลที่มีน้ำดีเหลืองมากกว่าของเหลวอื่นมัก เป็นคนอารมณ์ร้อน โกรธง่าย.

บุพโพ [บุพโพ] น. น้ำหนอง เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของ ธาตุน้ำ, ดูใน ธาตุน้ำ.

ปฐมยาม [ปะถมมะยาม] น. เวลาตั้งแต่ ๑๘.๐๐ น. ถึง ๒๒.๐๐ น. ตามการแบ่งเวลากลางคืนในบาสิ, ยามตัน ก็เรียก. ดู ใน ยาม

ปฐมวัย [ปะถมไว, ปะถมมะไว] น. วัยต้น แพทย์แผนไทยนับ ตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ ๑๖ ปี.

ปฐวีธาตุ [ปะถะวีทาด] ดู ธาตุดิน.

ปถวีธาตุ [ปะถะวีทาด] ดู ธาตุดิน.

ปถวีธาตุสมุฏฐาน ดูใน ธาตุสมุฏฐาน.

ประเทศเย็น น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นเบือกตม ผนตกชุก อากาศเย็น ลมฝนมมาก ตำราแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่ เกิดของโรคอันเกิดจากธาตุลม, ดูใน ประเทศสมุฏฐาน.

ประเทศร้อน น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นที่สูง เช่น ที่ราบสูงภูเขา ตำราแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากธาตุไฟ, *ดูใน ประเทศสมุฏฐาน*.

ประเทศสมุฏฐาน น. สถานที่ที่อยู่ท่ามกลางที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราเวชศึกษาแบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ ประเทศร้อน ประเทศอบอุ่น ประเทศเย็น และประเทศหนาว, คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ แบ่งออกเป็น ๓ ประการ คือ กัณฑ์ประเทศ สาครประเทศ และสาธาณ-ประเทศ.

ประเทศหนาว น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นน้ำเค็ม เบื้องตมอากาศหนาว ตำราแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากธาตุดิน, *ดูใน ประเทศสมุฏฐาน*.

ประเทศอบอุ่น น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นน้ำ กรวด หวาย ตำราแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากธาตุน้ำ (ดีและโลหิต), *ดูใน ประเทศสมุฏฐาน*.

ปรีณามัคคี [ปรีณามัคคี] น. ไฟย่อยอาหาร ทำให้อาหารที่กินแหลกละเอียด เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ, *ดูใน ธาตุไฟ*.

ปรีทัยหัคคี [ปรีทัยหัคคี] น. ไฟทำให้ร้อนภายใน หรือไฟร้อนระล่ำระสาย เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ, *ดูใน ธาตุไฟ*.

ปัจฉิมยาม [ปัจฉิมยาม] น. เวลาตั้งแต่ ๐๒.๐๐ น. ถึง ๐๖.๐๐ น. ตามการแบ่งเวลากลางคืนในบาลี, ยามหลัง, ยามสุดท้าย ก็เรียก, *ดูใน ยาม*.

ปัจฉิมวัย [ปัจฉิมวัย, ปัจฉิมมะวัย] น. วัยตอนปลาย, วัยชรา, แพทย์แผนไทยนับตั้งแต่อายุมากกว่า ๓๒ ปีเป็นต้นไป แต่ในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนับตั้งแต่อายุมากกว่า ๓๐ ปีเป็นต้นไป.

ปัญจมหากุฏ [ปัญจมะหาพุตะ] น. ธาตุทั้ง ๕ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และอากาศธาตุ ซึ่งตามหลักการแพทย์อายุรเวทถือเป็นองค์ประกอบของสรรพสิ่งในจักรวาล รวมทั้งร่างกายของมนุษย์.

ปัดฐาต [ปัดฐาต] *ดู ธาตุดิน*.

ปัดผาสัง น. ปอด เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน*.

ปิตตัง [ปิตตัง] น. น้ำดี เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, *ดูใน ธาตุน้ำ*.

ปีทัง น. ไต เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน*

ธาตุดิน.

พัทธะปิตตะ *ดูใน สมุฏฐานปิตตะ*.

เพื่อ ว. สาเหตุ เหตุ เนื่องจาก เช่น ใช้เพื่อลม หมายถึง ใช้อันมีสาเหตุจากลม

มหาพิภักสมุฏฐาน น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคตามคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย แบ่งเป็น ๔ ประการ ได้แก่ ธาตุสมุฏฐาน อุตุสมุฏฐาน (ฤดูสมุฏฐาน) อายุสมุฏฐาน และกาลสมุฏฐาน

มังสัง น. เนื้อของคนและสัตว์ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน*.

มัชฌิมยาม [มัชฌิมยาม, มัชฌิมมะยาม] น. เวลาตั้งแต่ ๐๒.๐๐ น. ถึง ๐๒.๐๐ น. ตามการแบ่งเวลากลางคืนในบาลี, ยามกลาง ก็เรียก, *ดูใน ยาม*.

มัชฌิมวัย [มัชฌิมวัย, มัชฌิมมะวัย] น. วัยกลางคน แพทย์แผนไทยนับตั้งแต่อายุมากกว่า ๑๖ ปี จนถึง ๓๒ ปี แต่ในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนับตั้งแต่อายุมากกว่า ๑๖ ปี จนถึง ๓๐ ปี.

มัตถกมัตถลุงคัง [มัตถกมัตถลุงคัง] น. มันสมอง (มัตถก = หัว, กระหม่อม; มัตถลุงค์ = มันสมอง) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน*.

มุตตัง [มุตตัง] น. น้ำปัสสาวะ, น้ำเบา, เยี่ยว, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, มูตร ก็เรียก, *ดูใน ธาตุน้ำ*.

มูตร [มูต] *ดู มุตตัง*.

เมโท น. มันขี้ (เนื้อมันสีขาวอมเหลืองในร่างกาย) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, *ดูใน ธาตุน้ำ*.

โมง น. วิธินับเวลาตามประเพณีในเวลากลางวัน, ถ้าเป็นเวลาก่อนเที่ยงวัน ตั้งแต่ ๗ นาฬิกา ถึง ๑๑ นาฬิกา เรียกว่า โมงเช้า ถึง ๕ โมงเช้า, ถ้าเป็น ๑๒ นาฬิกา นิยมเรียกว่าเที่ยงวัน, ถ้าหลังเที่ยงวัน ตั้งแต่ ๑๓ นาฬิกา ถึง ๑๗ นาฬิกา เรียกว่า ป่าโมง ถึง ป่า ๕ โมง, ถ้า ๑๘ นาฬิกา นิยมเรียกว่า ๖ โมงเย็น หรือ ย่ำค่ำ.

ยกนัง [ยกกะนัง] น. ตับ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน*.

ยาม, ยาม- [ยาม, ยามะ-] น. ชื่อส่วนแห่งวัน ยามหนึ่งมี ๓ ชั่วโมง รวมวันหนึ่งมี ๘ ยาม; ในบาลีแบ่งกลางวันเป็น ๓ ยาม ยามหนึ่งมี ๔ ชั่วโมง เรียกว่า ปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม.

ยาม ๑ น. เวลา ๒๑.๐๐ น. บางครั้งเรียก ๑ ยาม

ยาม ๒ น. เวลา ๒๔.๐๐ น. บางครั้งเรียก ๒ ยาม.

ยาม ๓ น. เวลา ๐๓.๐๐ น. บางครั้งเรียก ๓ ยาม.

ยาม ๔ น. เวลา ๐๖.๐๐ น. ย่ำรุ่ง ก็เรียก.

ย่ำค่ำ น. เวลา ๑๘.๐๐ น.

ย่ำรุ่ง น. เวลา ๐๖.๐๐ น.

ยูนานี น. ศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมที่มีรากฐานจากคำสอนของ ฮิปโปเครติส (Hippocrates) ปราชญ์และแพทย์ชาวกรีกซึ่งมีชีวิตอยู่ในช่วง ๔๖๐-๓๗๗ ปีก่อนคริสต์ศักราช ต่อมาได้เผยแพร่ไปในอาหรับและเปอร์เซีย และชาวอาหรับนำไปเผยแพร่ในประเทศอินเดียตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๔ ปัจจุบันยังมีการเรียนการสอนและการใช้การแพทย์ยูนานีในระบบสุขภาพของอินเดียและประเทศแถบเอเชียใต้ การแพทย์ยูนานีเชื่อว่าร่างกายประกอบด้วยธาตุพื้นฐาน ๔ ธาตุ ได้แก่ ดิน อากาศ น้ำ และไฟ และมีของเหลว ๔ อย่างหล่อเลี้ยง ได้แก่ เลือด เสมหะ น้ำดีเหลือง และน้ำดีดำ ซึ่งหากของเหลวเหล่านี้ไม่สมดุลจะทำให้เจ็บป่วย.

ฤดู ๓ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปี เป็น ๓ ฤดู ฤดูละ ๔ เดือน ได้แก่ **คิมหันตฤดู** (ฤดูร้อน) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ **วสันตฤดู** (ฤดูฝน) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และ **เหมันตฤดู** (ฤดูหนาว) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔. ฤดูเป็นที่ตั้งแห่งโรคอันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละฤดู เช่น คิมหันตฤดู มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานเตโช.

ฤดู ๔ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปี เป็น ๔ ฤดู ฤดูละ ๓ เดือน ตำราอาจกำหนดไว้ต่างกัน ตำราเวชศึกษาแบ่งเป็น **ฤดูที่ ๑** นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ **ฤดูที่ ๒** นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ **ฤดูที่ ๓** นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑ และ **ฤดูที่ ๔** นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔, ส่วนพระคัมภีร์ชาตวิวรรณ์แบ่งเป็น **คิมหันตฤดู** นับตั้งแต่เดือน ๕ ถึงเดือน ๗ **วสันตฤดู** นับตั้งแต่เดือน ๘ ถึงเดือน ๑๐ **วสันตเหมันตฤดู** นับตั้งแต่เดือน ๑๑ ถึงเดือน ๑ และ **เหมันตคิมหันตฤดู** นับตั้งแต่เดือน ๒ ถึงเดือน ๔. ฤดูเป็นที่ตั้งแห่งโรคอันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละฤดู เช่น

วสันตเหมันตฤดู มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานอาโป.

ฤดู ๖ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปี เป็น ๖ ฤดู ฤดูละ ๒ เดือน ได้แก่ **ฤดูที่ ๑** (คิมหันตฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖, **ฤดูที่ ๒** (วสันตฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘, **ฤดูที่ ๓** (วัสสานฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐, **ฤดูที่ ๔** (สารทฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒, **ฤดูที่ ๕** (เหมันตฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒ และ **ฤดูที่ ๖** (คิศิรฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔. ฤดูเป็นที่ตั้งแห่งโรคอันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละฤดู เช่น วัสสานฤดู มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเพื่อวาโยและเสมหะ.

ฤดูสมุฏฐาน ดู *อุตุสมุฏฐาน*.

ลลิกา น. ไชข้อ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, ดู *ใน ธาตุน้ำ*.

โลมา น. ขน เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, ดู *ใน ธาตุดิน*.

โลหิตัง น. เลือด, โลहित, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, ดู *ใน ธาตุน้ำ*.

วสันตฤดู [วสันตตะวีดู] ดู *ใน ฤดู ๓, ฤดู ๔ และ ฤดู ๖*.

วสันตเหมันตฤดู [วสันตตะเหมันตตะวีดู] ดู *ใน ฤดู ๔*.

วสา น. มันเหลว (น้ำเหลือง) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, ดู *ใน ธาตุน้ำ*.

วักกัง น. ม้าม เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, ดู *ใน ธาตุดิน*.

วัสสานฤดู [วัตสานะวีดู] ดู *ใน ฤดู ๖*.

วาโยธาตุ ดู *ธาตุลม*.

วาโยธาตุสมุฏฐาน ดู *ใน ธาตุสมุฏฐาน*.

ศอเสมหะ ดู *ใน สมุฏฐานเสมหะ*.

คิศิรฤดู [สิสิระวีดู] ดู *ใน ฤดู ๖*.

สมุฏฐาน [สะหมุตถาน] น. ที่เกิด, ที่ตั้ง, เหตุ. **มูฏฐานของโรค** น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราแพทย์แผนไทยจำแนกออกได้เป็น ๔ สมุฏฐาน คือ ธาตุสมุฏฐาน อุตุสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน และ กาลสมุฏฐาน แต่บางตำราเพิ่ม ประเทศสมุฏฐาน และ พฤติกรรมของมนุษย์ ที่

ทำให้เกิดโรค.

สมุฏฐานปิตตะ น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากดี แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ พัทธะปิตตะ (น้ำดีที่อยู่ในฝักหรือในถุงน้ำดี) อพัทธะปิตตะ (น้ำดีที่อยู่นอกฝักหรือนอกถุงน้ำดี) และกำเดา (เปลวแห่งความร้อน หรือความร้อนที่ได้จากการสันดาปในร่างกาย).

สมุฏฐานวาตะ น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากลม แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ **หทัยวาตะ** (ลมในหัวใจ อันทำให้หัวใจทำงานเป็นปกติ) **สัตถกวาตะ** (ลมที่ทำให้เกิดอาการเสียดแทงตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย) **สุมนาวาตะ** (ลมในเส้น อันทำให้เกิดอาการปวดเมื่อย).

สมุฏฐานเสมหะ น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากเสมหะ (เสลด) แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ **ศอเสมหะ** (เสมหะในลำคอ) **อุระเสมหะ** (เสมหะในอก) **คูดเสมหะ** (เสมหะในสว่างทวาร).

สัตถกวาตะ [สัตตะถะกะวาตะ] *ดูใน สมุฏฐานวาตะ.*

สันตปปีคคี [สันตปปีคคี] น. ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่นทำให้ร่างกายอุ่นเป็นปรกติ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ, *ดูใน ธาตุไฟ.*

สาครประเทศ [สาครอนประเทศ] น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นดินปนกรวดทราย มีฝนตกน้อย ตำราแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากโลหิตและกำเดา, *ดูใน ประเทศสมุฏฐาน.*

สาธารณประเทศ [สาธารณะประเทศ] น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นดินปนกรวดทราย เปือกตม ทั้งที่เป็นน้ำจืดและน้ำเค็ม ตำราแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากเลือด ลม กำเดา ดี และเสมหะ, *ดูใน ประเทศสมุฏฐาน.*

สารทฤดู [สาระทรีดู] *ดูใน ฤดู ๖.*

สิงฆานิกา น. น้ำมูก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, *ดูใน ธาตุน้ำ.*

สุมนาวาตะ [สุมะนาวาตะ] *ดูใน สมุฏฐานวาตะ.*

เสโท น. เหวื่อ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, *ดูใน ธาตุน้ำ.*

เสมหัง [เสมหัง] น. เสลด, เมือก, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, *ดูใน ธาตุน้ำ.*

หทัย [หะทะยัง] น. หัวใจ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของ

ธาตุดิน, หทัย ก็เรียก, *ดูใน ธาตุดิน.*

หทัย *ดู หทัยัง.*

หทัยวาตะ [หะไทยะวาตะ] *ดูใน สมุฏฐานวาตะ.*

เหมันตฤดู [เหมันตะรีดู] *ดูใน ฤดู ๓, ฤดู ๔ และ ฤดู ๖.*

เหมันตคิมหันตฤดู [เหมันตะคิมหันตะรีดู] *ดูใน ฤดู ๔.*

เหน้า ๑. ว. เลี้ยและมึกลื่นเหนียว ปัจจุบันเขียน เหน้. ๒. ว. ความหมายทั่วไปหมายถึง ร้อน, หนุ่ม, สาว, ใช้เข้าคู่กับคำว่าหนุ่มเป็นหนุ่มเหน้า หมายถึงกำลังสาว กำลังหนุ่ม.

อโรคมาวาตา [อะโทะคะมาวาตา] น. ลมพัดตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า, บางตำราว่าพัดตั้งแต่ลำเส้นน้อยถึงทวารหนัก เช่นลมที่เกิดจากการผายลม, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม, *ดูใน ธาตุลม.*

อพัทธะปิตตะ *ดูใน สมุฏฐานปิตตะ.*

อังกมังกานุสาวิธาตา น. ลมพัดทั่วสรีระกาย เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม, *ดูใน ธาตุลม.*

อัฐิ [อัฐิ] น. กระดูก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน.*

อัฐิมิณขัง [อัฐิมินขัง] น. เยื่อในกระดูก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน.*

อันตคูนัง น. ลำไส้เล็ก ตำราแพทย์แผนไทยเรียก ไส้สั้น เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน.*

อันตัง น. ลำไส้ใหญ่ ตำราแพทย์แผนไทยเรียก ไส้ใหญ่ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, *ดูใน ธาตุดิน.*

อันธการ น. ความมืด, ความมัว, ความมืดมน, เวลาค่ำ, ความเขลา. ปัจจุบันเขียน อนธการ, อันธการ.

อัสสาสปีสสาสวาตา น. ลมหายใจเข้าออก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม. เขียนว่าอัสสาสปีสสาสวาตา, อัสสาสปีสสาสวาตา ก็มี, *ดูใน ธาตุลม.*

อัสสุ [อัสสุ] น. น้ำตา เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ, *ดูใน ธาตุน้ำ.*

อากาศธาตุ [อากาศทาด, อากาศสะทาด] ๑. น. ธาตุหนึ่งทีประกอบขึ้นเป็นร่างกายมนุษย์ (ตามทฤษฎีการแพทย์อายุรเวท การแพทย์ยูนาไน และการแพทย์พื้นบ้านล้านนา) ตำราการแพทย์แผนไทยบางเล่ม เช่น ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒ ในคัมภีร์มหาโชตรัตถ์กล่าวถึงอากาศธาตุว่า "...ลักษณะอากาศธาตุนั้น มีอยู่ทั้งภายในภายนอก สุดแต่มีระหว่างในที่ได้ที่นั้นก็เรียกว่า

อากาศธาตุ ความพิสดารอยู่ในคัมภีร์อากาศคณฺฐโน้น...”.

๒. ศัพท์ทั่วไป หมายถึง ช่องว่าง ที่ว่าง ความว่างเปล่า

อาโปธาตุ ดู ธาตุนี้.

อาโปธาตุสมุฏฐาน ดูใน ธาตุสมุฏฐาน.

อายุรเวท [อายุระเวต] น. ศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมที่เก่าแก่ ศาสตร์หนึ่ง มีกำเนิดในประเทศอินเดียตั้งแต่ก่อนยุค พระเวท ประกอบด้วยแนวทางในการดูแลสุขภาพ การ ป้องกันและรักษาโรคแบบองค์รวม ซึ่งเชื่อมโยงกาย จิต สังคม และวิญญาณ, (มาจากคำ อายุส แปลว่า ชีวิต กับ เวท แปลว่า ความรู้).

อายุสมุฏฐาน น. อายุเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราแพทย์ แผนไทยแบ่งอายุของมนุษย์ออกเป็น ๓ วัย คือ ปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย.

อุตุ น. อุตุ ในทางการแพทย์แผนไทย อุตุเป็นที่ตั้งหรือที่แรก เกิดอย่างหนึ่งของโรค เช่น ในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ตอนหนึ่ง

ว่า “หนึ่งเล่าจักสำแดง ให้รู้แจ้งเดือนฤดู ทั้งสามตามแบบ ครุ คิมหะวะสันต์เหมันต์ เดือนสิบแรมค่ำหนึ่ง ถึงเดือน แปดเพ็ญ คิมหันต์ โรคเกิดฤดูนั้น เตโชธาตุวิการา โลหิตปนต้นไซ้ มักทำให้โทษนานา...”.

อุตุสมุฏฐาน น. อุตุเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราแพทย์ แผนไทยแบ่งฤดูออกเป็น ๓ แบบ คือ ฤดู ๓ ฤดู ๔ และฤดู ๖, ฤดูสมุฏฐาน ก็เรียก.

อุทธีคมาวาตา [อุตทั้งคะมาวาตา] น. ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าถึง ศีรษะ, บางตำราว่าพัดตั้งแต่กระเพาะอาหารถึงลำคอ แล้วออกทางปาก เช่น ลมที่เกิดจากการเรอ, เป็นองค์ ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม, ดูใน ธาตุลม.

อุทธียง [อุทธียง] น. อาหารที่กินเข้าไปใหม่ ๆ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, ดูใน ธาตุดิน.

อุระเสมหะ ดูใน สมุฏฐานเสมหะ.